

การเรียนรู้หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา

Understanding the Core Teachings in Buddhism

ประเชิญ ชื่นรักชาติ
Prachirn Chuenrukchart^๑
พระมหาธณัชพงศ์ สุพรหมปัญโญ
Phramaha Thanatpong Subrahmpa^๒

Received: August 30, 2024

Revised: July 13, 2025

Accepted: August 7, 2025

บทคัดย่อ

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาหลักซึ่งและยากที่จะเข้าใจให้กระจ่าง เพราะประกอบด้วยหลักทฤษฎีและการปฏิบัติที่จะต้องลงรอยไปด้วยกัน พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับภาษาไทย อันเป็นหลักฐานชั้นต้นของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีมากถึง ๔๕ เล่ม นับได้ประมาณ ๒๒,๔๐๐ หน้า แต่ด้วยเหตุที่พระพุทธศาสนามีคำสอนมาจากรากเดียวกัน ถ้าผู้ศึกษาจับแนวทางของการศึกษาได้ หลักคำสอนนั้นจะมีมากมาย ก็จะค่อยไหลลื่นเข้าสู่กระแสแห่งการเข้าใจของตนได้อย่างมีระบบ บทความนี้ชี้ให้เห็นว่า ก่อนการตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงคิดค้นและวิเคราะห์หลักธรรมสำคัญๆ เช่น ธาตุ ๔ อายตนะ ๖ และ ปฏิจจสมุปบาท มาก่อน ในคืนตรัสรู้ พระองค์บรรลุวิชชา ๓ และตรัสรู้อรุณสัง ๔ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเนื้อแท้แล้ว สิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธองค์ในคืนนั้น คือ การกำจัดอาสวกิเลสได้หมดสิ้น และการตรัสรู้อรุณสัง ๔ การตรัสรู้คือการสังเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทลงเป็นอรุณสัง ๓ ข้อแรก และสรุปประสบการณ์ในขณะบำเพ็ญเพียรตลอดเวลา ๖ ปี ลงเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ที่เรียกว่า มรรค ๘ ดังนั้นปฏิจจสมุปบาทและอรุณสัง ๔ จึงเป็นหลักธรรมสายเดียวกันและเป็นรากเหง้าของหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา หลักคำสอนทั้งสองนี้ยังได้ชี้ไปที่หลักอิทัปปัจจยตา อันเป็นคำสอนเรื่องความเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งต่างๆ การเข้าใจหลักคำสอนชุดนี้ จะช่วยให้เข้าใจคำสอนอื่นๆ ได้ง่ายขึ้น เช่น พุทธอุทานที่ทรงเปล่งหลังจากการตรัสรู้ได้ ๗ วัน ธรรมจักขุที่เกิดแก่พระอัญญาโกณฑัญญะหลังจากได้ฟังธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และ คาถาเยธัมมาที่พระอัสสชิแสดงแก่อุบาสกสมาณพ

คำสำคัญ: อิทัปปัจจยตา, ปฏิจจสมุปบาท, อรุณสัง ๔

^๑ นักวิชาการอิสระ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. Email: sruckchart@yahoo.com.

^๒ อาจารย์ประจำสาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วิทยาเขตเชียงใหม่. Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiangmai.

Abstract

The teachings of Buddhism are profound and challenging to understand clearly as they encompass both theoretical principles and practical applications that must be harmonized. The Tipitaka in Pali language (Thai version), the primary source of Theravada Buddhist doctrines, contains 45 volumes, approximately 22,400 pages. However, because Buddhist teachings originated from the same root, once one grasps the method of study, the abundant teachings will progressively and systematically integrate into their understanding process. This article illustrates that before his enlightenment, the Buddha explored and analyzed essential principles such as the Four Elements (Dhātū), the Six Sense Bases (Āyatana), or the Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda). On the night of his enlightenment, he attained the Threefold Knowledge (Vijjā) and realized the Four Noble Truths (Ariyasacca), becoming the Supreme Enlightened One. In essence, the significant events that occurred to the Buddha on that night were: the complete eradication of the mental defilements (Āsava) and the realization of Ariyasacca. This realization involved synthesizing Paṭiccasamuppāda into the first three of Ariyasacca and summarizing his experiences during the six years of intense practice into the path to the cessation of suffering, known as Magga. Thus, Paṭiccasamuppāda and Ariyasacca are interconnected and form the foundation of Buddhist teachings. Both of these teachings also point to the principle of Idappaccayatā, which is the doctrine of conditionality. Understanding this core set of teachings will facilitate comprehension of other Buddhist doctrines, such as: the Buddha's exclamation (Buddha-udāna) uttered on the seventh day after his enlightenment, the insight (Dhamma-cakkhu) gained by Venerable Aññakoṇḍañña after hearing the Dhammacakkappavattana Sutta and the "Ye-dhamma" stanza taught by Venerable Assaji to the young man, Upatissa.

Keywords: Idappaccayatā (the Doctrine of Conditionality), Paṭiccasamuppāda (the Dependent Origination), Ariyasacca 4 (the Four Noble Truths)

บทนำ

เมื่อราว ๒๖๐๐ ปีที่แล้ว ขณะมีพระชนมายุ ๒๙ พรรษา เจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบรรพชาเพื่อแสวงหาทางพ้นทุกข์ ในเบื้องต้น ทรงเข้าไปศึกษาการปฏิบัติสมาธิกับอาฬารดาบสและอุทกดาบสตามลำดับ จนได้บรรลุฌาน ๘ เมื่อทรงเห็นว่า นั้นมิใช่ทางแห่งการพ้นทุกข์ จึงเสด็จออกแสวงหาวิธีการอื่นๆ ด้วยพระองค์เอง กล่าวคือ ทรงใช้วิธีอัตถกิลมณานุโยค คือ การทรมานตนเองด้วยวิธีการต่างๆ ตามลัทธิของนักบวชที่นิยมทำกันในสมัยนั้น เช่น การเปลือยกาย การทรมานตน การอดอาหาร เป็นต้น เมื่อทรงเห็นว่ามิใช่หนทาง จึงทรงเปลี่ยนมาบำเพ็ญทุกรกิริยา คือ การกลั่นลมหายใจเข้าออกด้วยวิธีต่างๆ แต่ไม่สามารถถึงทางแห่งความพ้นทุกข์ได้ ต่อมา ได้ทรงระลึกถึงการเจริญสมาธิที่ทรงกระทำในวัยเด็กในวันแรกนาขวัญ จึงทรงหันมาเสวยอาหารตามปกติและเริ่มบำเพ็ญเพียรทางใจ ขณะมีพระชนม ๓๕ พรรษา ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ฌางต้นศรีมหาโพธิ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมืองพุทธคยา ในประเทศอินเดียปัจจุบัน หลังจากทรงเสวยวิมุตติสุขอยู่ ๔ สัปดาห์ ได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อโปรดนักบวช

ปัญจวัคคีย์ จนได้บรรลुพระอรหัตตทั้ง ๕ องค์ หลังจากนั้น พระพุทธองค์ได้เสด็จจาริกเทศนาสั่งสอนเหล่าเวไนยสัตว์ อยู่ ๔๕ ปี เมื่อพระพุทธศาสนาประดิษฐานมั่นคงดีแล้ว ขณะมีพระชนมายุ ๘๐ พรรษา จึงเสด็จเข้าสู่ชั้นธปรินิพพาน พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในอินเดียและแพร่ขยายไปในดินแดนต่างๆ ในทวีปเอเชีย กลายเป็นประทีปแห่งเอเชียในที่สุด หลักธรรมสำคัญเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป คือ ไตรสิกขา ไตรลักษณ์ และ อริยสัจ ๔

โดยทั่วไป เรามักจะเข้าใจกันว่า หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาสอนนั้นเริ่มมาจากอริยสัจ ๔ ที่พระองค์ตรัสรู้ในคืนวันเพ็ญเดือนวิสาขะ แท้จริงแล้ว เมื่อได้ศึกษาพระไตรปิฎกมากขึ้น ก็จะพบว่า ก่อนตรัสรู้ พระพุทธองค์ได้ทรงคิดค้นและวิเคราะห์หลักธรรมสำคัญๆ หลายชุด เช่น อิทธิบาท ๔ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๖ ปฏิจจสมุปบาท ข้อความที่บ่งว่าเป็นเรื่องเกิดก่อนการตรัสรู้ คือ คำว่า “ปุพเพว สมโพธา อนภิสมพุทโธ โพธิสโตโต - เมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้” หรือ “ปุพเพว สมโพธา อนภิสมพุทฺธส โพธิสโตตสเสว - ก่อนการตรัสรู้ แม้เมื่อครั้งเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้” การตรัสรู้คืออัมมวิจย เป็นหลักธรรมข้อที่ ๒ ในโพชฌงค์ ๗ ธรรมะที่ตรัสรู้จะปรากฏชัดแจ้งแก่บุคคลผู้มีสมาธิจิต พระพุทธองค์ทรงเล่าว่า ก่อนที่จะตรัสรู้ พระองค์ทรงเจริญอานาปานสติอย่างสม่ำเสมอ^๓ กล่าวคือ ทรงเจริญสมาธิด้วยวิธีการกำหนดสติที่ลมหายใจ เมื่อสติสัมโพชฌงค์สมบูรณ์ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์และโพชฌงค์ธรรมอื่นๆ ก็เกิดตามมา ดังที่ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ... อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์”^๔ หลักฐานเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า หลักธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดงมีได้เกิดขึ้นชั่วข้ามคืน แต่เป็นการคิดค้นเพาะบ่มตั้งแต่ครั้งบำเพ็ญเพียรก่อนการตรัสรู้

ปฏิจจสมุปบาท : หลักธรรมที่ทรงตรัสรู้ก่อนการตรัสรู้

ในพระสูตรต้นปิฎกหลายแห่ง เช่น โคตมสูตร นครสูตร พระพุทธองค์ทรงเล่าว่า ก่อนตรัสรู้ ได้ทรงตรัสรู้คิดค้นหลักปฏิจจสมุปบาทเพื่อหาคำตอบเรื่องทุกข์ ในปฏิจจสมุปบาทสูตร พระองค์ทรงตรัสไว้แบบอนุโลม (ตามลำดับ) เป็น ๒ วาระ คือ^๕ ๑) สมุทวาร - ว่าด้วยความเกิดขึ้นของทุกข์ “ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และ อุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้” ๒) นิโรธวาร - ว่าด้วยความดับของทุกข์ “อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับสฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”

^๓ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๐-๔๖๑.

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

ความหมายโดยพิสดารของปฏิจจสมุปบาทแต่ละข้อ มีปรากฏในวิภังคสูตร เช่น “อวิชชาเป็นอย่างไร คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า อวิชชา สังขารทั้งหลายมีเท่าไร สังขารมี ๓ ประการ นี่คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร นี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย เป็นต้น”^๖ แต่ในที่นี้ ขอนำความหมายที่เข้าใจง่ายมาแสดงไว้ ดังนี้ “๑) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง ๒) สังขาร คือ ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้ ๓) วิญญาณ คือ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ได้แก่ การเห็น ได้ยิน ฯลฯ รู้เรื่องในใจ ๔) นามรูป คือ นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ ๕) อายตนะ คือ ช่องทางรับรู้ ๖) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๖) ผัสสะ คือ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ + อารมณ์ (สิ่งที่ถูกรับรู้) + วิญญาณ ๗) เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ๘) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น ๙) อุปาทาน คือ ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว ๑๐) ภพ คือ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล ๑๑)ชาติ คือ ความเกิด ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน ๑๒) ชรามรณะ คือ ความแก่ ความตาย ได้แก่ ความเสื่อม อินทรีย์ ความสลายแห่งขันธ”^๗ คำอธิบายนี้มุ่งเน้นแสดงวงจรของ ปฏิจจสมุปบาทในขณะปัจจุบัน ซึ่งต่างกับคำอธิบายแบบจารีตที่พบในคัมภีร์รุ่นก่อนๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่แสดงปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ คือ ชาติก่อน ชาตินี้ ชาติหน้า เป็นแบบภพจักรคือวงล้อแห่งการเกิดภพเกิดชาติ^๘ พึงอ่านคำอธิบายปฏิจจสมุปบาทโดยละเอียด ทั้งแบบจารีตและแบบประยุกต์ ในหนังสือพุทธธรรม^๙

องค์ประกอบหรือหัวข้อ ๑๒ ข้อ ตั้งแต่อวิชชาไปจนถึงชรามรณะนี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุป-ปันนธรรม คือ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ความเป็นปัจจัยของกันและกันของธรรมเหล่านี้ เรียกว่า “อาการ” เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร นี่เป็นอาการหนึ่ง สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ นี่เป็นอาการหนึ่ง สังขารในกรณีแรกเป็นต้นผล แต่สังขารในกรณีที่สองเป็นตัวปัจจัย รวมทั้งสิ้นเป็น ๑๑ อาการ ด้วยเหตุนี้ ปฏิจจสมุปบาทจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ปัจจัยการ” คือ อาการที่เป็นปัจจัย (ของกันและกัน) ในที่นี้ คำว่า “ปัจจัย” มิได้มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยที่ทำให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเมล็ดพืชอย่างเดียว แต่ยังรวมเอาปัจจัยอื่นๆ เช่น ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ เป็นต้น เข้าไว้ด้วย^{๑๐} จึงจะเห็นได้ว่า ในขณะที่ทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตอยู่นั้น พระโพธิสัตว์สัทธัตถะมิได้เจริญสมาธิภาวนาเพียงอย่างเดียว แต่ทรงคิดค้นหลักธรรมสำคัญๆ ที่ช่วยให้ทรงค้นพบคำตอบที่ทรงแสวงหาในคินตริสูตรอีกด้วย

ด้วยเหตุที่ปฏิจจสมุปบาทเป็นเหมือนห่วงโซ่ที่คล้องเป็นวงกลมเข้าด้วยกัน ผู้แสดงจึงไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นไปตามลำดับ คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทไว้ ๔ วิธี คือ^{๑๑} เริ่มตั้งแต่ต้นไปหาปลาย เริ่มตั้งแต่กลางไปหาปลาย เริ่มแต่ปลายมาหาต้น และ เริ่มแต่กลางมาหาต้น ขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ในการแสดงธรรม ในบางครั้ง พระองค์อาจทรงเริ่มต้นจากเรื่องอื่นแล้วนำเข้าสู่หัวข้อใดหัวข้อหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท เช่น ๑) ทรงแสดง

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (นครปฐม: กองทุน ป. อ. ปยุตโต เพื่อเชิดชูธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗๑.

^๘ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, แปลโดยกองวิชาการ,(กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙), หน้า ๓๘๔-๓๘๕.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๓-๒๓๓.

^{๑๐} อ่างแก้ว, หน้า ๑๕๗.

^{๑๑} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๓๗-๒๓๙.

เรื่องอายตนะและผัสสะ แล้วนำเข้าสู่ปฏิจสมุปบาท ว่า “เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ... เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๑๒} ๒) ทรงแสดงเรื่องอาหาร ๔ แล้วนำเข้าสู่ปฏิจสมุปบาทว่า “อาหาร ๔ อย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ... อาหาร ๔ อย่างนี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นเหตุเกิด มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด ... สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาเป็นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด ...”^{๑๓} ๓) ทรงแสดงกระแสเกิดและกระแสนดับของปฏิจสมุปบาทไว้ด้วยกันว่า “... เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล ... เพราะตัณหานั่นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๑๔} สรุปสั้นๆ ก็คือ เมื่อมีเรื่องเกี่ยวกับชีวิตหรือทุกข์สุข เราสามารถอธิบายแล้วนำเข้าสู่ปฏิจสมุปบาทได้เสมอ

ในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป กระบวนการของปฏิจสมุปบาทนี้ ปรากฏขึ้นโดยที่เราอาจไม่ได้ทันสังเกต เช่น เรื่องของเด็กคนหนึ่งที่ได้รับตุ๊กตาตัวใหม่มาแล้วเกิดความรักผูกพันกับมัน วันหนึ่ง ตุ๊กตานั้นตกแตก เด็กเกิดความเศร้าโศกเสียใจอย่างมาก นี่สามารถนำมาใช้เป็นกรณีศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นกระบวนการของปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ ได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ๑) *อวิชชา* : เริ่มจากความไม่รู้ในธรรมชาติแห่งความไม่เที่ยงของสิ่งต่างๆ เด็กมิได้ตระหนักว่า ตุ๊กตานั้นมีความเปลี่ยนแปลงและแตกสลายได้ตามเหตุปัจจัย ๒) *สังขาร* : ความไม่รู้ดังกล่าวทำให้เด็กคิดเพะปะและทำอะไรลงไปตามพื้นฐานทางจิต เช่น ตั้งใจที่จะเล่นกับตุ๊กตาเป็นประจำ ประคบประหงมมันไว้อย่างดี ๓) *วิญญาณ* : ด้วยแรงคิดปรุงแต่งและการกระทำดังกล่าว จึงเกิดความรู้สึกและการรับรู้ต่างๆ เกี่ยวกับตุ๊กตานั้นอย่างต่อเนื่อง ทั้งทางตาที่เห็น ทางมือที่สัมผัส และทางใจที่คิดถึง ๔) *นามรูป* : ทำให้เด็กมีลักษณะเป็นเหมือนคนๆ หนึ่งขึ้นมาทั้งกายและใจ เช่น มีหน้าตายิ้มแย้ม หวนหาที่จะเล่นกับตุ๊กตา ๕) *สฬายตนะ* : อายตนะภายในอันเป็นช่องทางรับรู้ทั้ง ๖ คือ ตาหูจมูกลิ้นกายและใจของเด็กพร้อมที่เปิดรับสิ่งเร้าภายนอก ๖) *ผัสสะ* : เมื่อเด็กเห็นหรือสัมผัสตุ๊กตาเกิดการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก ๗) *เวทนา* : เกิดความรู้สึกเพลิดเพลิน สนุกสนาน หรือพอใจที่ได้เล่นกับมัน ๘) *ตัณหา* : ความสุขจากการเล่นและการได้ครอบครองตุ๊กตานี้ กระตุ้นให้เกิดความอยาก เช่น อยากเล่นกับตุ๊กตานั้นตลอดไป อยากให้มันอยู่ในสภาพดี อยากเป็นเจ้าของแต่เพียงผู้เดียว ๙) *อุปาทาน* : จากความอยากนี้เอง จึงเกิดการยึดมั่นถือมั่นว่า นี่คือตุ๊กตาของฉัน ฉันรักมัน มันต้องไม่สูญหายหรือเสียหายไป ๑๐) *ภพ* : เมื่อจิตได้ยึดมั่นเช่นนั้น ก็ปรุงแต่งภาวะของความเป็นเจ้าของขึ้นมา พร้อมทั้งทำทุกอย่างที่จะปกป้องรักษามันไว้ ๑๑) *ชาติ* : ความรู้สึกที่ว่า “ฉันคือเจ้าของตุ๊กตา” ก่อให้เกิดการมีตัวตนใหม่ขึ้นมาชัดเจน ในฐานะเป็นเจ้าของตุ๊กตา เขารู้สึกว่า ชีวิตมีความสมบูรณ์เพราะตนครอบครองตุ๊กตาอยู่ ๑๒) *ขรามรณะ* : แต่เมื่อเหตุการณ์ไม่คาดคิดเกิดขึ้น คือตุ๊กตาทกแตกเสียหาย ความสูญเสียดังกล่าวทำให้เกิดอาการเศร้าโศก เสียใจ ร้องไห้ รำพัน หรือรู้สึกว่าชีวิตขาดสิ่งสำคัญไป แม้ว่าตุ๊กตาไม่ได้ตกแตกไป แต่มันก็เสื่อมสลายไปตามกาลเวลาเช่นกัน นี่คือสภาพของขรามรณะ (ซึ่งรวมเอา โสกะ ปริเทวะ ทุกข์

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖.

^{๑๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒/๑๓-๑๔.

^{๑๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๒๐.

โหม่นัส อุปายาส ไว้ด้วย) อันเป็นผลสุดท้ายของกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท ห่วงลูกโซ่แห่งความทุกข์เกิดขึ้นตามลำดับด้วยอาการอย่างนี้

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

ในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ทรงเล่าเหตุการณ์คืนตรัสรู้แก่โพธิราชกุมารว่า หลังจากทรงหันมาเสวยอาหารตามปกติ ได้ทรงเจริญสมาธิภาวนาจนจิตแน่วแน่ ทรงบรรลุฌาน ๔ และวิชชา ๓ กล่าวคือ ในยามแรก ทรงบรรลุรูปเพนิวาसानุสสติญาณคือระลึกชาติได้ ในยามที่สอง ทรงบรรลุจุตูปตาทญาณคือเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ ในยามที่สาม ทรงบรรลุอาสวกขยญาณคือทำลายอาสวกิเลสสิ้น และได้ทรงตรัสรู้ริยสัจ ๔ ดังที่ตรัสเล่าไว้ว่า “... เราได้บรรลุวิชาที่ ๑ ในยามแรกแห่งราตรี ... เราได้บรรลุวิชาที่ ๒ ในยามที่ ๒ แห่งราตรี ... เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวกขยญาณ ได้รู้ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี่อัสสวะ นี่อัสสสมุทัย นี่อัสสนิโรธ นี่อัสสนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรารู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ... ราชกุมาร เราได้บรรลุวิชาที่ ๓ ในยามที่ ๓ แห่งราตรี”^{๑๕} การกำจัดกิเลสทั้งมวลและการตรัสรู้ริยสัจ ๔ อย่างสมบูรณ์ ทำให้พระโพธิสัตว์สิทธัตถะกลายเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้มาพร้อมด้วยคุณสมบัติสำคัญๆ เช่น สัพพัญญุตญาณ (ญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง) ทสพลญาณ ๑๐ (ญาณอันเป็นกำลังของพระพุทธเจ้า) เมื่ออภัยราชกุมารทูลถามพระพุทธองค์ว่า ในการตอบปัญหา พระองค์ต้องเตรียมคำตอบไว้ล่วงหน้าหรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่า “ราชกุมาร กษัตริย์ผู้เป็นบัณฑิตก็ดี พรหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตก็ดี คหบดีผู้เป็นบัณฑิตก็ดี สมณะผู้เป็นบัณฑิตก็ดี ตั้งปัญหาแล้ว จักเข้ามาหาตถาคตถามปัญหานั้น การตอบปัญหานั้นปรากฏแก่ตถาคตโดยทันที”^{๑๖} จึงเป็นที่เข้าใจกันว่า หลักธรรมคำสอนต่างๆ ที่พระองค์ทรงนำมาสั่งสอนแก่เหล่าเวไนยสัตว์มาจากความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้เอง

เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีประเด็นที่ควรกล่าวให้ชัดเจน คือ ๑) การบรรลุรูปเพนิวาसानุสสติญาณในปฐมยาม ทำให้พระองค์ทรงเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของพระองค์เอง ชีวิตจึงมิได้สิ้นสุดเพียงแค่ตายเท่านั้น แต่ยังต่อเนื่องเป็นไปในวัฏฏสงสารตามเหตุปัจจัย ๒) การบรรลุจุตูปตาทญาณในมัชฌิมยาม ทำให้พระองค์ทรงเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ที่แตกต่างกันตามกรรม ๓) การบรรลุอาสวกขยญาณ ทำให้พระองค์พ้นจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยะ ญาณ ๒ ข้อข้างต้นยังเป็นโลกิยะ คือ เกิดได้เสื่อมได้ ผู้บำเพ็ญเพียรทางจิตในพุทธศาสนาหรือลัทธิอื่นๆ ก็สามารถบรรลุได้เช่นกัน เมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงเห็นสรรพสัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่อย่างนี้ จึงทรงน้อมจิตไปในการหยุดกระแสของสังสารวัฏ ด้วยการกำจัดเหตุเกิดคืออาสวกิเลส ในที่นี้ อัสสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมมอยู่ในสันดาน มี ๔ อย่าง คือ^{๑๗} กามาสวะ (อยากได้ อยากมี) ภวาสวะ (อยากเป็น อยากไม่เป็น) ทิฏฐาสวะ (เชื่อผิดๆ) และอวิชชาสวะ (ไม่รู้ตามความเป็นจริง) การกำจัดอัสสวะทั้ง ๔ โดยเนื้อแท้ก็คือ การกำจัดสังโยชน์ ๑๐ นั่นเอง การกำจัดสังโยชน์นี้ใช้เป็นตัวชี้บ่งความเป็นพระอรหันต์ สังโยชน์ ๑๐ นั้นสังเคราะห์ลงในอัสสวะ ๔ ได้ ดังนี้คือ ๑) สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลัพพตปรามาส รวมลงในทิฏฐาสวะ ๒) กามราคะรวมลงในกามาสวะ ๓) รูปราคะและอรูปราคะรวม

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖-๔๐๗.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๗/๘๘.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๓/๘๙. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๗/๕๘๖-๕๘๗. หมายเหตุ: ในสูตรต้นตปิฎก แสดงอัสสวะไว้เพียง ๓ ข้อ โดยสังเคราะห์ทิฏฐาสวะเข้าในภวาสวะ แต่ในอภิธรรมปิฎกแสดงไว้ครบ ๔ ข้อ.

ลงในภาสวะ ๔) สังโยชน์ที่เหลือรวมลงในอวิชชาสวะ อนึ่ง ต้นหา ๓ ที่เป็นทุกข์สมุทัยคือเหตุเกิดแห่งความทุกข์ในอริยสัจ ๔ ก็สังเคราะห์ลงในอาสวะ ๔ ได้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ กามตัณหาเป็นกามาสวะ ภวตัณหาและวิภวตัณหาเป็นภาสวะ ดังนั้น การกำจัดอาสวะ ๔ นั้นจึงรวมเอาการกำจัดต้นหาไว้ ๓ ด้วย ในพระธรรมเทศนา การใช้วิชาเป็นเหตุแห่งทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท และการใช้ต้นหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ในอริยสัจ ๔ เป็นวิธีการแสดงเรื่องสังสารวัฏฏะของพระพุทธองค์ท่านนั้น^{๑๘} สิ่งที่เราควรสังเกตอย่างหนึ่ง คือ การบรรลุมรรค ๓ นั้น เป็นเช่นเดียวกันระหว่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ข้อแตกต่างกันคือการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ พระพุทธองค์ทรงคิดค้นและวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทอย่างละเอียด จนกระทั่งสามารถสังเคราะห์ลงเป็นอริยสัจได้ แต่พระอรหันตสาวกทั้งหลายเป็นเพียงผู้รู้ตามเรียนตาม จึงถูกเรียกว่า “อนุพุทธะ” - รู้ตามผู้อื่น การตรัสรู้อริยสัจ ๔ และการมีญาณทัสสนะ ๓ รอบ (สัจจญาณ - หยั่งรู้อริยสัจ, กิจจญาณ - หยั่งรู้สิ่งที่ต้องทำในแต่ละอริยสัจ, กตญาณ - หยั่งรู้สิ่งที่ทำสำเร็จแล้ว) ในอริยสัจ ๔ ทำให้พระพุทธองค์ได้รับสมัญญานามว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” - ผู้ตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง ด้วยเหตุนี้ คำนมัสการพระพุทธเจ้าที่ว่า “นโม ตสสะ ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสสะ - ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง” จึงเป็นการบูชาคุณของพระพุทธเจ้า ๒ อย่าง คือ ๑) “ผู้เป็นอรหันต์” หมายถึง ผู้บรรลุมรรคญาณ ๒) “ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง” หมายถึง การตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง การระลึกถึงเหตุการณ์ในคืนตรัสรู้ดังกล่าว จะช่วยให้เราเข้าใจความหมายของคำนมัสการดีขึ้น

อริยสัจ ๔ : บทสรุปของปฏิจจสมุปบาท

พอสรุปได้ว่า ก่อนตรัสรู้ พระพุทธองค์ได้ใคร่ครวญพิจารณาเรื่องทุกข์ ตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทมาก่อน กล่าวคือ ทรงวิเคราะห์ว่า ความทุกข์คืออะไร เกิดได้อย่างไร ดับได้อย่างไร ในคืนตรัสรู้พระองค์ได้ทรงสังเคราะห์กระบวนการนั้นให้สั้นรวมลงในอริยสัจ ๔ กล่าวคือ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ และโทมนัส สรุปลงในทุกข์ ปฏิจจสมุปบาทในกระแสเกิด สรุปลงในสมุทัย ปฏิจจสมุปบาทในกระแสดับ สรุปลงในนิโรธ ส่วนแนวทางแห่งการปฏิบัติตนในขณะที่ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่นั้น ทรงแสดงว่า เป็นมรรค ๘ กระบวนการดังกล่าวนี้คือการตรัสรู้อริยสัจ ๔ ของพระพุทธเจ้า เป็นการตอบปัญหาเรื่องทุกข์และทางพ้นทุกข์ที่ทรงแสวงหามาตลอดระยะเวลา ๖ ปี

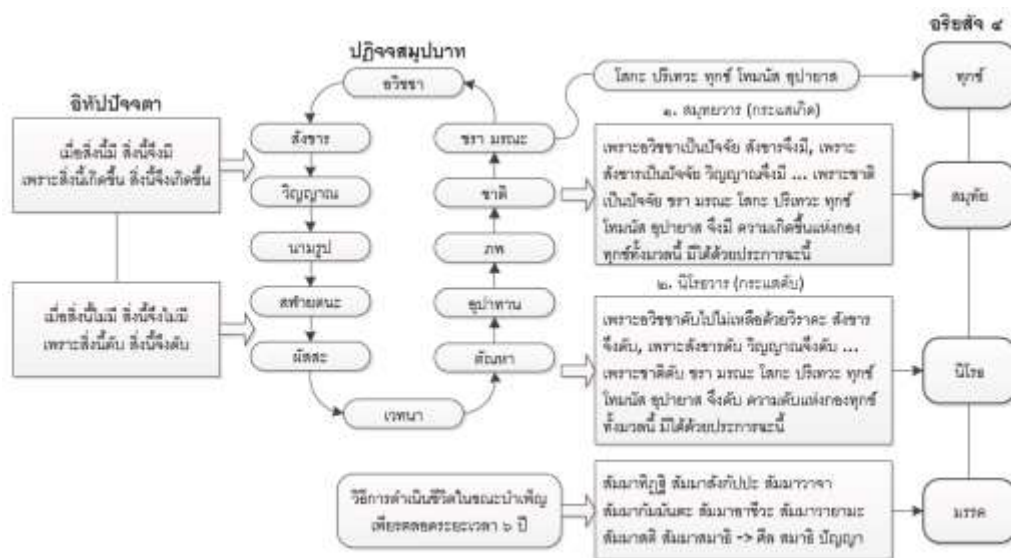
หลังจากทรงตรัสรู้ได้ ๗ วัน พระพุทธองค์ทรงนำปฏิจจสมุปบาทกลับมาพิจารณาอีกทีเพื่อทำความเข้าใจว่า หลักการของปฏิจจสมุปบาทนั้นถูกต้องลงตัว และทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งในแต่ละยาม มีความว่า “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ ... เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย ... เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาสายได้ ดุจดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น”^{๑๙} ในที่นี้ คำว่า “ธรรมทั้งหลาย” หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คำว่า “พราหมณ์” หมายถึง พระชีนาสพ คำว่า “ธรรมพร้อมทั้งเหตุ” หมายถึง ทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ คำว่า “ปัจจัย” หมายถึง ปฏิจจสมุปป็นนธรรม เช่น อวิชชา สังขาร เป็นต้น ขยายความว่า คำว่า “ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่” แปลจากคำบาลี ๒ คำ คือ “อาตปปีโน ฉายโต (อาตปปี ฉายี)” ฉายีคือผู้เจริญญาณ (ลักขณูปนิชฌาน - การเพ่งไตรลักษณ์ ได้แก่ วิปัสสนา ที.ม.อ. ๓๔๗/๓๑๕) ดังนั้น จึงมีความหมายเดียวกันกับข้อความว่า “อาตปปี สมปะชาโน สติมา - มีความ

^{๑๘} พระพุทธโฆสาจารย์, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔๒-๒๔๔.

^{๑๙} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑-๓/๑๗๑-๑๗๖.

เพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ”^{๒๐} ซึ่งเป็นหัวใจของการเจริญวิปัสสนา คำว่า “มารและเสนามาร” หมายถึง อาสวกิเลสทั้งหลาย พุทธอุทานในยามแรกสรุปความหมายของปฏิจจสมุปบาทตามกระแสเกิด แสดงถึงทุกข์สังและสมุทัยสัง พุทธอุทานในยามที่สองสรุปปฏิจจสมุปบาทตามกระแสดับ แสดงถึงนิโรธสัง พุทธอุทานในยามที่สามสรุปการกำจัดกิเลสด้วยวิปัสสนาภาวนา แสดงถึงมรรค ๘ ด้วยการวิเคราะห์และสังเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทและอริยสัง ๔ ของพระพุทธองค์อย่างนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงเรียกปฏิจจสมุปบาทว่า “อริยสังใหญ่” และ เรียกอริยสัง ๔ ว่า “อริยสังเล็ก”^{๒๑} ในขณะที่พระธรรมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) เรียกหลักปฏิจจสมุปบาทว่า เป็นหลักแจ้งหัวข้อหรือหลักประยุกต์^{๒๒}

ข้อสังเกตอย่างหนึ่งคือ ปฏิจจสมุปบาทที่ทรงตรัสไว้หลังภายหลังตรัสรู้แล้ว ได้รวมเอากฎแห่งเหตุปัจจัยที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา เอาไว้ด้วย นั่นคือ “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิมสมิ สติ อิถ โหติ อิมสสุปปาธา อิถ อูปปชฺชติ) ... เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ (อิมสมิ อสติ อิถ น โหติ อิมสสนิโรธา อิถ นิรุชฺชติ)”^{๒๓} ข้อความแรกเป็นการสรุปกระแสของการเกิดของทุกข์ ข้อความที่สองเป็นการสรุปกระแสของการดับของทุกข์ หลักการนี้ไม่เฉพาะเจาะจงเรื่องความทุกข์เท่านั้น แต่ครอบคลุมหลักแห่งเหตุปัจจัยของสิ่งต่างๆ ทั้งหมดได้ด้วย พระธรรมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) จึงเรียกอิทัปปัจจยตาว่า เป็นหลักทั่วไป^{๒๔} บทสรุปของปฏิจจสมุปบาทในลักษณะนี้ มีปรากฏในที่อื่นๆ เช่น ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หลังจากพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์จบ ธรรมจักขุได้เกิดขึ้นแก่พระอัญญาโกณฑัญญะ ว่า “ยังกิญจิ สมุตทนมม สฟพฺพนต นิโรธมม - สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๒๕} พระบาลีนี้แสดงบทสรุปของอิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัง ๔ ไว้อย่างสั้นที่สุด

แผนภูมิที่ ๑ : ความสัมพันธ์ระหว่างอิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท และ อริยสัง ๔

^{๒๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

^{๒๑} กองตำราคณะธรรมทาน, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (พระนคร: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๑)

หน้า ๘๔.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๔.

^{๒๓} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑-๓/๑๗๑-๑๗๖.

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๔.

^{๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๙๕/๑๐๘๑; วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๔/๑๗.

อิทัปปัจจตา : รากฐานของพุทธธรรม

จากแผนภูมิที่ ๑ จะเห็นได้ชัดว่า หัวใจของปฏิจจสมุปบาทคือหลักอิทัปปัจจตา กล่าวคือ หลักการที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น” เป็นรากฐานของปฏิจจสมุปบาทกระแสเกิด หลักการที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เป็นรากฐานของปฏิจจสมุปบาทกระแสดับ ในส่วนของหลักปฏิจจสมุปบาทกับอริยสัจ ๔ นั้น อริยสัจ ๓ ข้อแรกเป็นบทสังเคราะห์หรือบทสรุปของปฏิจจสมุปบาททั้งหมด คำถามที่อาจมีก็คือ อริยสัจข้อที่ ๔ คือมรรคนั้นมาจากไหน ในนครสูตร พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบการค้นพบมรรค ๘ เหมือนกับการค้นพบทางเก่าที่นำไปสู่ราชธานีโบราณว่า “เปรียบเหมือนบุรุษเมื่อเที่ยวไปในป่าลึกป่าใหญ่ พบทางเก่าที่คนสมัยก่อน เคยใช้เดินไปมา เขาเดินตามทางนั้นไป พบนครเก่าราชธานีโบราณ ซึ่งสมบูรณ์ด้วยสวนดอกไม้ ป่าไม้ สระโบกขรณี เจิงเทิน ล้วนน่ารื่นรมย์ ที่คนสมัยก่อนเคยอยู่อาศัย ... อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เราได้พบทางเก่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ เคยเสด็จพระดำเนิน ทางเก่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ เคยเสด็จพระดำเนิน เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเท่านั้น”^{๒๖} ในที่นี้ ราชธานีโบราณคือพระนิพพาน ทางเก่าที่นำไปสู่ราชธานีนั้นคือมรรค ๘ ขยายความว่า ก่อนการตรัสรู้ พระองค์ได้พระบำเพ็ญเพียรด้วยวิธีการต่างๆ ทั้งทางกายและทางใจ และได้ทรงค้นพบว่า การที่จะบรรลุถึงความพ้นทุกข์ได้นั้น กายวาจาใจของผู้ปฏิบัติต้องอยู่ในทางสายกลาง “มัชฌิมาปฏิปทา” ซึ่งสรุปรวมลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา กล่าวคือ ต้องปฏิบัติตามมรรค ๘ ดังปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่ทรงแสดงแก่ปัญจคัลยในกาลต่อมา สารสำคัญในตอนนี้นี้ก็คือ ในคินตฺรสูตร พระองค์ได้สังเคราะห์กระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทลงในอริยสัจ ๓ ข้อแรก และทรงประกาศมรรค ๘ เป็นอริยสัจข้อสุดท้ายว่าเป็นแนวทางอย่างเดียวที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ได้

ดังที่แสดงมาแล้ว อริยสัจ ๔ ถือว่าเป็นบทสรุปที่สั้นและเข้าใจง่ายของปฏิจจสมุปบาท ส่วนปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นบทขยายของอริยสัจและตั้งอยู่บนหลักการของอิทัปปัจจตา มีพระบาลีที่กล่าวบทสรุปของปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ไว้ ดังนี้ “ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^{๒๗} และ “ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ อย่างนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สิ่ง ๔ อย่าง อะไรบ้าง คือ ข้อที่ว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น”^{๒๘} คำว่า ความเป็นอย่างนั้น/ของแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน/ไม่ผิด และ ความไม่เป็นอย่างอื่น/ไม่เป็นอย่างอื่น แปลมาจากคำบาลีว่า “ตถ อวิตถ อนัญญตถ” ดังนั้น ถ้าจะเรียกหลักธรรมดังกล่าวด้วยคำๆ เดียวว่า ตถธรรม อวิตถธรรม หรือ อนัญญตถธรรม หรือจะเรียกว่า ตถตา อวิตถตา หรือ อนัญญตถตา ก็ได้

การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าและเหล่าสาวก

ในการแสดงพระธรรมเทศนา พระพุทธองค์ได้ทรงนำหลักปฏิจจสมุปบาทมาแสดงเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่นๆ เสมอ เช่น ๑) ในทุกขสูตร ทรงตรัสถึงปรากฏการณ์ของการเห็น แล้วโยงไปถึงปฏิจจสมุปบาท ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความเกิดแห่งทุกข์ เป็น

^{๒๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๘.

^{๒๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔.

อย่างนี้แล ...”^{๒๙} หรือ ๒) ในติดถายตนสูตร ทรงแสดงการเกิด ปฏิจสุมุปาทและอริยสัจ ๔ เข้าไว้ด้วยกัน ว่า “เมื่อมีการก้าวลงสู่ครรภ์ นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ก็เราบัญญัติไว้ว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ และ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’”^{๓๐} ๓) ในสมณพราหมณสูตร ทรงแสดงปฏิจสุมุปาทตามรูปแบบแห่งอริยสัจ ๔ ว่า “ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดขราและมรณะ รู้ชัดความเกิดแห่งขราและมรณะ รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ รู้ชัดปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ ...”^{๓๑} ดังนั้น ธรรมะที่ทรงแสดงจึงเกี่ยวเนื่องสอดคล้องสัมพันธ์กันและกันเสมอ

ตลอดระยะเวลา ๔๕ ปีที่พระพุทธองค์ทรงเที่ยวจาริกประกาศพระพุทธศาสนานั้น พระองค์ทรงใช้หลักการของหลักธรรม ๓ ชุดข้างต้นในพระธรรมเทศนาอยู่เนืองๆ เหล่าพระสาวกผู้ได้รับฟังมาแต่พระพุทธองค์ ก็ใช้หลักการเดียวกันในการประกาศศาสนา เช่น เรื่องของอุปติสส-มาณพ (พระสารีบุตร) ที่ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิเถระ (หนึ่งในพระปัญจวัคคีย์) ว่า “เย ธมมา เหตุปฺปภาว เตส เหตุ ตถาคโต เตสญ โย นิโรโธ เอววาที มหาสมโณ - ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”^{๓๒} แล้วได้ดวงตาเห็นธรรม คาทาธรรมนี้แสดงถึงหลักปฏิจสุมุปาทและอริยสัจ ๔ ไว้ได้อย่างกระชับรัดชัดเจน และยังได้แสดงอีกว่า พระพุทธองค์ทรงเทศนาเรื่องนี้เสมอ ชาวพุทธทั่วไปรู้จักคานีในชื่อว่า “เย ธัมมา” เมื่อพระพุทธศาสนาถูกเผยแพร่ไปในดินแดนต่างๆ หนึ่งในวัตถุที่ถูกนำไปหรือสร้างขึ้นในถิ่นนั้นๆ คือ คาทาเยธัมมา ด้วยเหตุผลที่ว่า เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และสะท้อนให้เห็นวิธีการประกาศพระศาสนาในสมัยพุทธกาล คานีนี้ถูกจารึกในวัสดุต่างชนิด เช่น ผนังถ้ำ แผ่นดินเผา แผ่นหิน แผ่นโลหะ เป็นต้น ในประเทศอินเดีย มีการค้นพบจารึกประเภทนี้มากกว่า ๑๕ แห่ง^{๓๓} เช่น พุทธคยา สารนาถ และ สายจิ ในประเทศไทย มีการค้นพบจารึกนี้มากกว่า ๑๕ แห่งเช่นกัน^{๓๔} เช่น พระปฐมเจดีย์ เมืองศรีเทพ และ วัดมหาธาตุ (ราชบุรี) ส่วนใหญ่สร้างราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕

บทสรุป

หลังจากได้ตรัสรู้แล้วใหม่ๆ พระพุทธองค์มีพระทัยน้อมไปในทางที่จะไม่แสดงธรรม ดังที่ทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความดำริว่า ‘ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ... ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจสุมุปาท’”^{๓๕} นี่แสดงให้เห็นว่า อทิปปัจจยตาและปฏิจสุมุปาท เป็นแก่นเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงนึกถึงอย่างแรก สิ่งที่ควรตระหนักถึงอย่างหนึ่งก็คือ การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยเนื้อแท้ก็คือ การวิเคราะห์และการสังเคราะห์หลักปฏิจสุมุปาทออกมาเป็นอริยสัจสามข้อแรก

^{๒๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘.

^{๓๐} อ.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๓๘-๒๔๓.

^{๓๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๐/๕๗.

^{๓๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๓๓} พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ, “การแพร่กระจายของคาทาเยธัมมาจากชมพูทวีปสู่สุวรรณภูมิ”, วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณ์ [ม.ค. - มี.ค. ๒๕๖๔] : ๕๑-๕๕.

^{๓๔} ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, *ศิลาจารึกในประเทศไทย*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/search> [๒๐ กรกฎาคม ๒๕๖๗].

^{๓๕} ไทย ม.ม. ๑๒/๒๘๑/๓๐๕; ไทย วิ.ม. ๔/๗/๑๑.

ได้อย่างสมบูรณ์ หลักธรรมสำคัญๆ อื่นที่เรารู้จักกันดี เช่น คาถาพุทธอุทาน คาถาเยธัมมา ดวงตาเห็นธรรม ก็เป็นบทสรุปของหลักธรรมเหล่านี้ อนึ่ง ปฏิจจนสมุปบาทยังถูกใช้อธิบายหลักธรรมต่างๆ เช่น หลักไตรลักษณ์ หลักกรรม เป็นต้น และยังถูกใช้เพื่อแสดงจุดยืนของพุทธศาสนาว่า ไม่เป็นทั้งอัตถิตา (เชื่อว่าทุกสิ่งมีจริง - Extreme Realism) หรือ นัตถิตา (เชื่อว่าทุกสิ่งไม่มีจริง - Nihilism) แต่ดำรงอยู่ในทางสายกลาง “มัชฌิมาปฏิปทา” ดังที่ทรงตรัสไว้ว่า “ที่สุดอย่างที่ ๑ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที่ ๒ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้’”^{๓๖}

จึงพอสรุปได้ว่า อิทัปปัจจยตา ปฏิจจนสมุปบาท และ อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสายเดียวกันและเกี่ยวเนื่องกัน แต่แสดงออกมาด้วยวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน การเข้าใจหลักธรรมเหล่านี้ ช่วยให้เข้าใจหลักคำสอนอื่นๆ ของพระพุทธศาสนาโดยรวมง่ายขึ้น สิ่งที่ชาวพุทธในโลกปัจจุบัน สามารถเรียนรู้ได้จากหลักธรรมสำคัญชุดนี้ คือ การคิดอย่างมีระบบและมีเหตุมีผลตามแนววิทยาศาสตร์ การก้าวพ้นจากความเชื่อที่งมงาย และการใช้หลักการแห่งเหตุผลในการดำเนินชีวิตและการแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยตนเอง โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายนอกอื่นใด อนึ่ง การแสดงปฏิจจนสมุปบาทแบบลูกโซ่นี้ ถือว่าเป็นอัจฉริยภาพของพระพุทธองค์ ที่ไม่ทรงติดกับดักของปัญหาว่า อะไรเกิดก่อน (มูลการณ - the First Cause) แต่ทรงแสดงว่า สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย นี่ยังช่วยตอบคำถามเรื่องพระเจ้าผู้สร้างว่า ทำไมพุทธศาสนาจึงไม่มีพระเจ้าเหมือนกับศาสนาอื่น

^{๓๖} ไทย ส.นิ. ๑๖/๑๖/๒๕.

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พระพุทฺธโฆสจารย์. วิสุมิตรคณานุกรม ภาค ๓ ตอน ๑. แปลโดยกองวิชาการ. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙.
- กองตำราคณะธรรมทาน. ปฏิจ্ঞสมุปบาทจากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. พระนคร: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. กรุงเทพมหานคร: กองทุน ป. อ. ปยุตฺโต เพื่อเชิดชูธรรม, ๒๕๕๕.
- พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ, “การแพร่กระจายของคาถาเยธัมมาจากชมพูทวีปสู่สุวรรณภูมิ”, วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย [๑๕ กรกฎาคม ๒๕๖๗].
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ศิลปินในประเทศไทย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
<https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/search> [๒๐ กรกฎาคม ๒๕๖๗].

